

ÉTEL, ITAL A HALOTTKULTUSZBAN (RÓMAI KOR)

Horatiusnak szállóigévé vált híres sora a *non omnis moriar* – nem halok meg teljesen,¹ nem pusztán a tehetség dicsőségének szól. Kifejezi egyrészt azt a szilárd meggyőződést is, hogy a spirituális ember halhatatlan, másrészt azt a vélekedést, hogy a lélek egy ici-pici darabja a testben marad a halál után is.² Ugyanakkor a halál mindig valamiféle tisztátalanságot jelent, amelytől meg kell tisztulni.³ A halottkultusz lényegét ezek a tények adják. Kultúrafüggő azonban, hogy e kultuszt milyen rituálé szerint ülik.

Róma temetési szertartását Hugo Blümner foglalta össze az ókori szerzők leírása alapján.⁴ A temetési gyász a haláltól számítva kilenc napon át tartott,⁵ ennek neve *novemdial*. Halotti tort azonban többször ültek ez alatt az időszak alatt. A tisztulási, tisztítási rítusok is étellel kapcsolatosak: a sír megtisztítása egy disznó feláldozása révén történt. Ennek ékes bizonyítékát láthatjuk a sírkövek ábrázolásain, ahol olykor disznófejet vagy combot a háromlábú kis asztalkára fektetve ábrázolnak, (1. kép).⁶ A család megtisztítása céljából ürüt áldoztak. Az áldozati állatok értékes húsát természetesen a lakomán elfogyasztották.⁷ A sírnál tartott tor neve *silicernium*, a halott is étkezik. A halotti lakomát a *circumpotatio* követte, görögöknél a *perideipnon*.

A halott helye a különböző népeknél különböző lehet, például a germánoknál a halottat székre ültetik asztal mellé. Pannoniában is vannak ilyen sírkövek, de a halott nem asztalnál ül (2. kép).⁸ A halott a rómaiaknál is jelen van. Mécsest, ételt és italt készítenek neki. Pannoniában keleti hatásra a lakomázó halott kereveten, az étkezésnél szokásos testtartásban, vagyis félig fekvő – félig ülve, fogyasztja

¹ V.ö. Horatius: Carmina III, 30, 6. (HORATIUS 1961. 258. „Meg nem halhatok én teljesen”.- Devecseri Gábor fordítása). Pythagoras tanítása szerint a lélek égi eredetű tűz principium; az éter része; Az éter megvilágítja az ég isteni tüzeit; CUMONT 1922. 95.

² V.ö. Tertullianus: De anima 51,1; 51, 4. PL CD-ROM 002 0736A-0738B; gúnyolódik a gondolat, hogy bizonyos lelkek kötődnek a testhez a halál után. A kérdés azonban annál bonyolultabb, semhogy elintézhető lenne Tertullianus gúnyolódásával. Erre példa Nüsszai Szent Gergely műveivel kapcsolatos kutatás, amely szerint „Gergely azt is sugallja, hogy a lélek a halál után sem válik el teljesen a testtől” D. TÓTH 2006. 15. A sír a halott háza, *domus aeterna*: CUMONT 1922. 44–53.

³ A kereszténységben is tisztátalan, mert a halál a bűnbeesés eredménye.

⁴ BLÜMNER 1911. 509. A halott kultusz számtalan más szokásáról lásd ÉTREM 1915; CUMONT 1922.

⁵ Ez a temetési gyász. A gyászydőszak időtartama attól függött, hogy milyen rokonsági fokú a halott. Házastárs, szülő gyászolása hosszan tarthatott, akár egy életen át.

⁶ Például egy Szentendréről származó sírkövön, Nonius Ianuarius és családja sírköve; a háromlábú asztalkán három kenyér és egy disznócomb látható. A férfi felemelt jobbában poharat tart; Riu 916 képpel; MARÓTI 2003. Kat. Nr. 21.

⁷ Általában az áldozati állatot megvizsgálták, hogy egészséges-e. Ez nem pusztán azért történt, hogy az Istennek ne hitvány állatot áldozzanak fel, hanem azért is, hogy a népet a beteg állat húsának elfogyasztásából adódó kellemetlenségektől megóvják.

⁸ Például Riu 715

az eléje tett ételt, vagy épp issza a pohárból a bort (3. kép).⁹ A vendégek pedig egymás után búcsút vesznek a halottól.¹⁰ Közben természetesen borozgatnak. Ezt a ritust már Homérosz korában a görögök is gyakorolták, és évszázadokon át megmaradt. A XII táblás törvények ugyan tiltották,¹¹ de a tiltás mit sem ért, hiszen *Monnica*, Augustinus édesanyja is gyakorolta ezt a szokást. Ambrosius, Mediolanum püspöke szintén tiltakozott a *circumpotatio* ellen.¹² E szokás nem más, mint a sírok között, illetve a keresztényeknél a *memorae martyrum* között sétáló barátok, rokonok, ismerősök koccintgatása, miközben elbúcsúznak a halottól a temetéskor. A későbbiekben – az emléknapokon – a tiszteletüket fejezték ki épp azáltal, hogy felüdítették a halottat. Akár borkóstolónak is gondolhatnánk, mert a kosarakban kenyeret és bort vittek, és ezt iszogatták, amíg tartott. E cselekmény eredményezte, hogy a gyászolók közül alig maradt valaki józan. Inkább a duhajkodás felé hajlott el a rítus.¹³

A temetést követő kilencedik napon viszont *Manes*-nek, a halottak szellemének mutattak be áldozatot, melyet dokumentáltak is a *Dis Manibus* feliratú sírmelekekkel vagy síroltárokkal.¹⁴ Ekkor az ételt tojásból, lencséből készítették megszóva azt.¹⁵ A só kiemelten fontos alkotóeleme az ételnek. Ennél az áldozatnál nem viseltek gyászruhát, amely fekete a rómaiaknál.¹⁶ Sőt az állatok, amelyeket feláldoztak a síri és halotti áldozatoknál, lakománál szintén fekete szőrűek, mert ezek az áldozatok az alvilág isteneinek, szellemeinek szólnak.

⁹ KUZSINSZKY 1934. 79, Nr. 280 Abb. 28. Ha a gyászoló család otthon fogyasztotta el a lakomát, akkor a tricliniumban keretekeken helyezkedtek el. A lakoma *convivium* vagy a görögöknél *symposion* megfelelő rítus szerint folyt; DUNBABIN 1991.121–148.

¹⁰ KIRCHER 1910. 55–56.

¹¹ Leges Duodecim Tabularum összeállítása i. e. 451-ben történt. *Monnica* viszont az i. u. 4. század végén követi a *circumpotatio* gyakorlatát.

¹² V. ö. Augustinus: *Confessiones* VI, 2. PL CD-ROM 32 0719: *Itaque cum ad memorias sanctorum, sicut in Africa solebat, pultes et panem et merum attulisset atque ab ostiario prohiberetur; ubi hoc episcopum vetuisse cognovit, tam pie atque obedienter amplexa est, ut ipse mirarer quam facile accusatrix potius consuetudinis suae [0719], quam disceptatrix illius prohibitionis effecta sit. Non enim obsidebat spiritum ejus vinolentia, eamque stimulabat in odium veri amor vini, sicut plerosque mares et feminas. ... Sed illa cum attulisset canistrum cum solemnius epulis praegustandis atque largiendis, plus [0720] etiam quam unum pocillum pro suo palato satis sobrio temperatum, unde dignationem sumeret, non ponebat. Et si multae essent, quae illo modo videbantur honorandae, memoriae defunctorum; idem ipsum unum, quod ubique poneret, circumferebat; – „Midőn afrikai szokásához híven babkását, kenyeret és színbort vitt a szentek emlékhelyeizhez és az ajtóállól elutasította őt, jámbor engedelmességgel nyugodott bele, mihelyt megtudta, hogy a püspök tilalmazza ezt a gyakorlatot. Magam is csodálkoztam, milyen könnyedén vált inkább elítélőjévé szokásának, semmint hogy gáncsolója legyen a tilalomnak. Iszákos hajlam sohasem kerítette hatalmába lelkét. Az igazság gyűlöletére nem ösztökelte őt a bor szeretete, mint annyi borban ázó férfit és asszonyt. ... Ha ünnepi falatokkal egy-egy nádkosárkát elvitt anyám, ... magának egyetlen apró serleget készített, hogy az ünneplésnek eleget tegyen. ... Ha több elhunyt emlékhelyéhez mentek, hogy ott így tisztelegjenek szokásukhoz híven, mindig ezt az egy kis serleget hordozgatta.” (VÁROSI István fordítása. SZENT ÁGOSTON 1974. 131.)*

¹³ V. ö. CUMONT 1922. 55.

¹⁴ Sírkö Kospula-Heténypusztáról (Tolna megye), ahol igen jól láthatók a D M betűk. CSIR U VII (Sz. Burger Alice) Budapest 1991 Kat. Nr. 41. További ábrázolása: a háromlábú asztalkán látható bárányfej, tálon étel, pohár; az asztalka lábánál pedig a D M betűk, továbbá korsó és kosár láthatók. A férfi felemelt jobbáiban pohár – búcsú a halottól. A nő kezében tálon étel. Vö. TOYNBEE 1971.35; CUMONT 1922.47, 72–76, 83.

¹⁵ SEYFFERT é.n.104.

¹⁶ SEYFFERT é.n. 104.

E második halotti tor alkalmával rendezték a játékokat, melyek neve *ludi novemdiales*.¹⁷ A halotti játékok rendezése nem római, hanem etruszk szokás. Tőlük vették át a rómaiak. Ilyennek a leírását olvashatjuk Vergiliusnál, amikor apja, Anchises számára rendezi meg a halotti játékokat a halál évfordulóján.¹⁸ Emléknapnak számított az évforduló, a halottak napja¹⁹ valamint a halott születésnapja. Az ekkor bemutatott halotti áldozat az *inferiae*,²⁰ mely vízből, borból, tejből, olajból, mézből állt. Szokás volt fekete állat vérére a sírra csöpögtetni áldozat gyanánt, de meghinthették olajjal is. Füstöltek, és a sírt virágokkal, koszorúkkal borították. Méceszt gyújtottak a sírokon. A halottaknak ekkor is hoztak ételmet, mindenek előtt babot, lencsét sózva, gyümölcsöt, tojást, kenyeret. Az emléknapon a rokonok a sírnál emléklakomát rendeztek, amelynek szintén tartozéka volt a *circumpotatio*. Az étel a halott jól tartására szolgált, jelezte az életet a halál után is.²¹

A halállal kapcsolatos rítusok közül nem könnyű kiválasztani azokat, amelyek biztonsággal sorolhatók a népi szokások körébe.²² Az eddig felsoroltak többségéről úgy sejtjük, hogy nem pusztán népi gyakorlat, hanem a *hivatalos élet* rítusa. Egyetlen mozzanat van, amely minden tiltás ellenére makacsul élt évszázadokon át, ez pedig a *circumpotatio*, amelyet egyértelműen népi szokásnak kell tartanunk. A továbbiakban csak ezzel foglalkozom.

E szokásban a bor a hangsúlyos. Az ókorban a bor és a kenyér az életet, az életerőt adta.²³ A bor a felüdülést, az életet jelentette és valami módon rokoni kapcsolatban volt a vérrrel.²⁴ Ez az eszme a magyarázata annak, hogy már gyermekek is kaptak bort. A halott pedig sokféle módon érintkezett a borral: ráöntik

¹⁷ BLÜMNER 1911. 509

¹⁸ VERGILIUS 1967. 104–699. (Aeneis V)

¹⁹ A rómaiaknál évente több halottak napja volt: augusztus 24, október 5, november 8; február 21. Ovidius 1952. 533–542. (Fasti II): Szentek a bús temetők: engesztelik azt, aki meghalt, / s hoznak a sírokon is, bár kicsiny, áldozatot. / Nem nagyigényű a holt, nem kell dús áldozat annak, / csak kegyelet; nincs vágó Styxnek a partjainál. / Éppen elég, ha a síremlékre virágkoszorút fonsz; / némi gyümölcsöt is adsz, szórsz kicsi sószemeket. / Egy pár szál ibolyát, s gabonát még borral itatva: / mindezeket tálon tedd le az út közepén. / Többet is áldozhatsz, de a holtaknak elég e kevés is: / rakj tüzet és könyörögj, mondd el a síri imát!

²⁰ CUMONT 1922. 81. Az Inferi a lakóhelye azoknak a lelkeknek, akik szenvednek, akik itt mintegy börtönben lévőek vannak. Az áldozatra ezért van szükség.

²¹ Létezett és létezik a régészek körében az a hipotézis, hogy a keresztények nem tartották meg azokat a szokásokat, amelyek igazolnák, hogy a sír a halott háza. Ennek megfelelően sírjaik szegényesek, vagy épp melléklet nélküliek. Rossana MARTORELLI 2000. ezt a kérdést vizsgálta meg cikkében. Megállapítása, hogy e hipotézissel szemben kételyek támaszthatók.

²² Régészeti megfigyeléseken alapuló egyezések és különbségek felsorolását, valamint ennek értékelését kapjuk Britannia területére: PHILPOTT 1991. A téma szempontjából lényeges, hogy a Britanniában vagy más provinciában tapasztalható helyi szokásokat hová soroljuk. Ezek a római paraméterektől eltérnek vagy eltérhetnek, és a helyi lakosság „hivatalos” felfogásának lehetnek tanúi. Halotti emlékek elemzése által társadalmi rétegek szerint elkülönítve vizsgálja a rítust TOYНБЕЕ 1971. Apotropaiikus jeleknek, tárgyknak a sírokon való használatával foglalkozik Donatella Nuzzo 2000. Megállapítása, hogy e szokás mélyen gyökerezik, és a keresztények – az egyházatyák tiltakozása ellenére – is megőrzik e szokást. Úgy gondolom, ezt a szokást a népi gyakorlatok közé sorolhatjuk. Cf. YASIN 2002. 11., 17., 3.

²³ KIRCHER 1910. 56; Ábrázolva láthatjuk ezt egy Aquincumból származó sírkövön, ahol a háromlábú asztalkán kenyér és pohár látható – KUZSINSZKY 1934. Nr. 283, Abb. 27.

²⁴ KIRCHER 1910. 74; vö. CUMONT 1922. 52.

a máglyára, behintik vele a sírt, *libatio*-ként beleöntik a sírba, vagy vérel hintik meg a sírt, amint erről fent volt szó. Ez arra is utalhat, hogy olykor a bor és a vér felcserélhető az adott funkcióban. A halottat felüdíti egy korty bor, víz, tej, méz, de mindenek előtt a bor.²⁵ A tény, hogy így vélték és így gyakorolták a mindennapokban, azt a régészeti leletek életszerűen igazolják. Nem ritkák a sírokban azok a mondásos poharak, amelyek jókívánságokat tartalmaznak. Ilyen jókívánság például²⁶: *semper gaudeatis in nomine Dei* – „Örökkön örökké örüljétek az Isten nevében”, vagyis váljatok halhatatlanokká!²⁷ Hasonló jókívánságot tartalmaz a dunaújvárosi fondo d'oro felirata: *vivas, Innocenti, cum tuis in Deo*, vagyis „Innocentius, élj a tieddel az Istenben!”²⁸ Egy pécsi poháron a következőt olvashatjuk:²⁹ *pie zészaisz kalósz aei* „igyál, örökké boldogan fogsz élni”. Hasonló felirat olvasható egy Ságváron talált poháron,³⁰ vagy a szekszárdi *vas diatretumon*.³¹ Szabadszálláson különös pohár került elő, felirata: *pie zész en onomati Theou meta tón szón pantón* <=*I>echnitou* – „A mesteré (vagyok). Igyál, élsz az Isten nevében mind a tieddel együtt”.³² E feliratok kivétel nélkül összefüggésbe hozzák az ivást és az életet. A bor élet, mint ahogy a vér élet. Ez jelenti a rokonságot közöttük. Ha felirat nélkül tesz bele a sírokba a poharat, akkor a korsó – pohár leletegyüttes³³ helyettesíti a felirat jókívánságát és jelzi a bor felüdítő szerepét. Ez a lelet a *refrigerium* szimbóluma, amelyet akár ábrázolhattak is, ahogy ezt a II. pécsi festett sírkamrában láthatjuk.³⁴ Azt meg kell jegyezni, hogy a korsó-pohár akár leletként, akár ábrázolásként, pogány szokást mutat; még keresztény környezetben is pogány szokás. Ha ugyan egyáltalán pogánynak minősíthetjük a halál utáni élet biztosítását, az erre való törekvést. Mindenesetre – feltételezésem szerint – e szokásnak az elemzése több jelenség magyarázatát adhatja.

Az *ad sanctos* temetkezés első pillanatra értelmetlen, mint ahogy Augustinus is értelmetlennek tartotta,³⁵ miért használna bárkinek, ha egy vértanú közelében temetik el? E szokás értelmét a *circumpotatio* valamint a vér és a bor éltető ereje adja meg. A vértanú vére éltet; ha a közelében temetkeznek, akkor az annyi, mintha a halott *bort inna*, mintha a vértanú vére járná át. Ugyanilyen a *martyrionok* közötti séta a borozgatással; köszöntik a vértanút, kinek vére éltet.³⁶ Akik Krisztusért haltak meg, azok vére valóban ital és örök életet ad. Így válik a *mensa*, az asztaltól a *circumpotatio* helyévé minden egyházi tiltakozás ellenére.

²⁵ KIRCHER 1910. 57.

²⁶ GÁSPÁR 2002. 11. II.a.

²⁷ Vö. CUMONT 1922. 110–127, *SANCTUS*-szá válásról.

²⁸ GÁSPÁR 2002. 12. II.b.

²⁹ FÜLEP 1984. 67, R/192

³⁰ BARKÓCZI 1988. Nr. 159.

³¹ GÁSPÁR 2002. 47. II.b.

³² GÁSPÁR 2002. 44. II.a.

³³ A korsó pohár leletegyüttes előfordulását Tóth Endre gyűjtötte össze; TÓTH 2006. De az újabb kutatás azt is feltételezi, hogy a sírokban vagy a katakombák *loculus*-ai mellett elhelyezett üvegedények együttese is a *refrigerium*-ra utal, lásd DE SANTIS 2000. 240.

³⁴ GÁSPÁR 2002. 32. I.c.

³⁵ Az *ad sanctos* temetkezéséről: *De cura pro mortuis gerenda ad Paulinum episcopum* 3–5. LANCEL 2004. 768–774.

³⁶ Vö. ELIADE 1996. 46–48.

A *martyrion* görög szót a latin népnyelv *ecclesia* névvel fordította, míg a hivatalos nyelv *basilica* nevet adta függetlenül attól, hogy bazilikális építményről van szó.³⁷ Így vált hosszú ideig az egykori szent Péter bazilika a *circumpotatio* gyakori színterévé. Ez azonban nem agapé. Az agapé a kenyértörés megünnepléséhez kapcsolódott. A *circumpotatio* azonban mindig a halottkultuszhoz kapcsolódott, és adott esetben a színhelye egy basilica volt. Ennek a népi szokásnak alapja pedig az az hit, hogy a lélek nem hagyja el egészen a testet, amíg az teljesen el nem enyészik. A keresztények ennek a gondolatnak engedelmeskedtek ékesen bizonyítva Augustinus tanítását, hogy a sóvárgó test az érzékek, az érzékelés révén csábít, a lélek pedig megtalálja az ürügyet, hogy a sóvárgást kielégítse. Ilyennek tekinthetjük az „ájtatos” borozgatást.³⁸

Irodalom

BARKÓCZI LÁSZLÓ

1988 *Pannonische Glasfunde in Ungarn*. Studia Archaeologica 9. Akadémiai Kiadó Budapest.

BLÜMNER, HUGO

1911 *Die römischen Privataltertümer*. C.H. Beck, München.

CSIR U

Corpus Signorum Imperii Romani Ungarn

CUMONT, FRANZ

1922 *After Life in Roman Paganism*. Lectures Delivered at Yale University on the Silliman Foundation. New York.

DEICHMANN, FRIEDRICH WILHELM

1970 *Martyrerbasilika, Martyrion, Memoria und Altargrab*. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung 77 144–169.

1983 *Einführung in die christliche Archäologie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt.

DE SANTIS, PAOLA

2000 Glass Vessels as Grave Goods and Grave Ornament in the Catacombs of Rome: Some Examples. In: PEARCE, JOHN – MILLETT, MARTIN – STRUCK, MANUELLA ed. *Burial, Society and Context in the Roman World*. Oxbow books, Oxford 238–243.

D. TÓTH JUDIT

2006 *Test és lélek. Antropológia és értelmezés Nüsszai Szent Gergely műveiben*. Kairosz. Budapest.

DUNBABIN, KATHERINE M. D.

1991 Triclinium and Stibadium. In: SLATER, William J. ed. *Dining in a Classical Context*. The University of Michigan Press, Ann Arbor.

³⁷ DEICHMANN 1970. 144–169. A cikk igen hasznos a különböző nevek használatára vonatkozóan. DEICHMANN 1983. 54–67.

³⁸ LANCEL 2004. 364–365.

EITREM, SOLOMON

1915 *Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer*. Kristiania, Oslo.

ELIADE, MIRCEA

1996 *Vallási hiedelmek és eszmék története. III. Osiris kiadó, Budapest.*

FÜLEP FERENC

1984 *Sopiana. The History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*. Archaeologia Hungarica Series Nova 1. Akadémiai kiadó, Budapest.

HORATIUS

1961 *Összes versei*. Corvina kiadó, Budapest.

KIRCHER, KARL

1910 *Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum*. Verlag von Alfred Töpelmann, Gießen.

KUZSINSZKY BÁLINT

1934 *Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Führer mit einer topografischen und geschichtlichen Einleitung*. Hauptstadtsrat, Budapest.

LANCEL, SERGE

2004 *Szent Ágoston*. Európa könyvkiadó, Budapest.

MARÓTI ÉVA

2003 *Szentendre – Ulcisia Castra – római kori kőemlékei*. Szentendre.

MARTONELI, ROSSANA

2000 *Clothing in Burial Practice in Italy in the Early Christian Period*. In: PEARCE, John – MILLETT, Martin – STRUCK, Manuella szerk. *Burial, Society and Context in the Roman World* Oxbow books, Oxford 244–248.

NUZZO, DONATELLA

2000 *Amulet and Grave in Late Antiquity: Some Examples from Roman Cemeteries*. In: PEARCE, John – MILLETT, Martin – STRUCK, Manuella szerk. *Burial, Society and Context in the Roman World*. Oxbow books, Oxford 249–255.

OVIDIUS

1928 *Publii OVIDII Nasonis Fastorum libri sex*. Ed. Sir J. G. FRAZER, London

1954 *Római naptár. Fasti*. Prométheusz könyvek 12. (Ford. GAÁL László) Budapest.

PHILPOTT, ROBERT

1991 *Burial Practices in Roman Britain. A Survey of Grave Treatment and Furnishing A.D. 43–410*. Tempus reparatum. BAR British Series 219. Oxford.

PL

1993-96. *Patrologia Latina*, CD-ROM Chadwyck-Healey Ltd.

RIU 3 (635–948)

BARKÓCZI László/SOPRONI Sándor: *Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknie. Die römischen Inschriften Ungarns*. Budapest, Bonn. 1981

SEYFFERT, OSKAR

é.n. *A Dictionary of Antiquities Mythology, Religion, Literature and Art*. With additions by H. NETTELSHIP and J.E. SANDYS London - New York

SZENT ÁGOSTON

1974 *Vallomások*. (Ford. VÁROSI István) Gondolat kiadó, Budapest

TÓTH ENDRE

2006 *A pogány és keresztény Sopianae. Specimina Nova* 20. 49–102.

TOYNBEE, JOCELYN M. C.

1971 *Death and Burial in the Roman World*. Cornell University Press, New York

VERGILIUS

1967 *Összes művei*. (Ford. LAKATOS István) Helikon kiadó, Budapest

YASIN, ANN MARIE

2002 *rec. John Pearce, Martin Millett, Manuella Struck: Burial Society and Context in the Roman World*. Bryn Mawr Classical Review 11. 17. Oxford

DOROTTYA GÁSPÁR

FOOD AND DRINK IN THE VENERATION OF THE DEAD IN THE ROMAN ERA

This paper discusses Roman eating customs during the mourning period and memorial days. During purifying rituals, the Romans sacrificed pigs and wethers, eating the meat of the animals afterwards. At their burial feasts, the deceased was also present, eating, and drinking wine. On the ninth day after the burial, eggs and lentils were prepared and salted. Memorial day meals consisted of water, wine, milk, oil and honey. When lamps were lit on the graves, the dead were brought food: beans, salted lentils, fruit, eggs and bread, and the relatives and acquaintances held a memorial feast at the grave. The dead drank water, milk and honey, but were partial to wine. The role of wine was attested by the drinking vessels and glass artifacts found in the graves. The custom and the *ad sanctos* burial make sense in light of the life-giving power of blood and wine. The blood of martyrs had vitalizing power; if the burial took place near a martyr, it was as if the dead were drinking wine, as if the martyr's blood coursed through them. This is akin to walking by *martyrions* and drinking wine; it is a salute to the martyr, whose blood gives life. The blood of the ones who have died for Christ is in fact a drink, and gives eternal life.